

ВЗАЄМОДІЯ РІЗНОСТРУКТУРНИХ ДІЄСЛІВНИХ ФОРМ У НАУКОВО-ТЕХНІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ¹

© Кочерга О. Д., Пілецький В. І., 2013

Розглянуто семантику й функціонування спільнокоренових дієслів з різними афіксами в сучасній українській науково-технічній термінології.

The article discusses the semantics and functioning of verbs with similar roots and various affixes in modern Ukrainian scientific and technical terminology.

Ключові слова: українська мова, науково-технічна термінологія, спільнокоренове дієслово, афікс, семантика.

Keywords: Ukrainian language, scientific and technical terminology, the verbs with similar root, affixe, the semantics.

Семантика та функціонування різних станових форм дієслів у наукових текстах неодноразово були предметом аналізу українських науковців. Передусім дослідники звертали особливу увагу на потребу надавати перевагу реченням з дієсловами активного стану й уникати конструкцій із предикативами пасивного стану з постфіксом *-ся* [1–4]. Однак майже поза увагою фахівців залишалася взаємодія форм активного й пасивного стану із двома іншими становими дієслівними формами – дієсловами зворотно-середнього та нульового стану. На практиці це призводить і до широкого розповсюдження пасивних конструкцій у науково-технічних текстах, і до витіснення значної частини притаманних українській мові дієслів нульового стану та похідних іменників (типу *більшати* – *більшання*) семантично тотожними пасивно-якісними дієсловами з постфіксом *-ся* та їхніми похідниками (*збільшуватися* – *збільшування*, *збільшитися* – *збільшення*).

Ще одним проблемним питанням взаємодії різноструктурних дієслів зі спільним коренем є словотворче оформлення запозичених термінів. Додавання інтерфікса до суфікса *-ува* може призводити до появи дублетних найменувань (еволюціувати – еволюціонувати) або ж змінювати семантику похідного дієслова (каналувати – каналізувати).

Семантичній взаємодії спільнокоренових дієслів з різними афіксами присвячено цю статтю.

1. Дієслова та їхні похідники, що описують примусові та самочинні процеси

Грамотичне оформлення слів, пов'язаних із самочинними та примусовими процесами, рясніє, на жаль, за давніми системними спотвореннями, що постали, зокрема, під впливом позанаукових чинників (див., наприклад, [5]). Однією з найпоширеніших помилок є вживання афікса *-ся* в дієсловах, що називають лише примусову дію і аж ніяк не можуть позначати дію самочинну. Навіть у СУМі бачимо дивні утвори: *репресуватися*, *експропіюватися*, *уособлюватися*, *уярмлюватися*, *очолюватися*, *симулюватися*, *ув'язнюватися*, *підбурюватися*, *упоюватися*, *перемагатися* тощо. Майже звичними в науковій та технічній мові стали префіксально-суфіксально-постфіксальні пасивно-якісні дієслова на взірць *спричинюватися*, *оброблятися*, *розроблюватися*, *вироблятися*,

¹ Цей допис є підсумком *Робочих семінарів з проблем специфіки семантичної навантаги елементів словотвору в науковій мові*, що відбулися в Харкові 12–13 жовтня 2012 р. та 29–30 березня 2013 року. У семінарі взяли участь науковці з Харкова, Києва, Черкас, Луцька та Львова, фахівці з природничих та точних наук разом з мовознавцями.

ви[від/пере/при/до/про]мірюватися, які висловлюють статичну ознаку предмета, що підлягає впливові іншого предмета. Перші зумовлені впливом російських граматичних конструкцій з дієсловами пасивного стану у функції присудків. Другі ж часто-густо є словотвірними кальками відповідних російських пасивно-якісних дієслів (*увеличиваться – збільшуватися*).

Усувати ці не властиві українській мові дієслівні терміни на *-ся*, нав'язані репресивним способом (передусім спеціальними пунктами сумнозвісних бюлетенів), – важлива проблема підвищення культури наукового мовлення (марно сподіватися, що вона відпаде сама собою). Принаймні мусимо вказувати на неможливість вживати дієслова з кінцевим *-ся* в науково-технічній термінології тоді, коли на позначування самочинного процесу, пов'язаного зі зміною *геометричних розмірів* чи *якості/властивості*, у сучасній українській науково-технічній термінології використовують кальку російського пасивно-якісного дієслова з постфіксом *-ся*, а тим часом існує коротша назва цього ж таки процесу – дієслово нульового стану без постфікса.

Ось деякі приклади невластивого вживання дієслів, що позначають примусові процеси, замість притаманних дієслів зі значенням процесів самочинних:

<i>Так часто уживають</i>	<i>Так належить вживати</i>
вирощуватися/вироститися, відрощуватися/відроститися; зрощуватися/зроститися	виростати/вирости, відростати/відрости; зростатися/зроститися
висинюватися/висинитися, підсинюватися/підсинитися, насинюватися/насинитися, пересинюватися/пересинитися	синіти/посиніти, синішати/посинішати
висушуватися/висушитися, засушуватися/засушитися	сохнути/засихати/висихати// вис(о)хнути/засохнути
вичорнюватися/вичорнитися, зачорнюватися/зачорнитися, підчорнюватися/підчорнитися	чорніти/почорніти, чорнішати/почорнішати – <i>так само інші кольори</i>
віддалюватися/віддалитися (про відстань)	дальшати/подальшати
вкорочуватися/вкоротитися, скорочуватися/скоротитися (про розмір)	коротшати/покоротшати
гостритися/загостритися/вигостритися/ нагостритися	гострішати/погострішати
заморожуватися/заморозитися, на[під/об/пере/ви/при/про]морозуватися/ на[під/об/пере/ви/при/про]наморозитися	замерзати/замерзнути, на[під/об/пере/ви/при/про]мерзати/ на[під/об/пере/ви/при/про]мерзнути
затуплюватися/затупитися, притуплюватися/притупитися	тупішати/потупішати
защільнюватися/защільнитися, ущільнюватися/ущільнитися	щільнішати/пощільнішати
збільшуватися/збільшитися	більшати/побільшати
зближуватися/зблизитися	ближчати/поближчати
зволожуватися/зволожитися	воложчати/поволожчати
звужуватися/звужитися	вужчати/повужчати
зменшуватися/зменшитися	меншати/поменшати
зміцнюватися/зміцнитися	міцні(ша)ти/поміцні(ша)ти
змочуватися/змочитися, замочуватися/замочитися, намочуватися/намочитися, підмочуватися/підмочитися	змокати/змокнути, намокати/намокнути, підмокати/підмокнути
знижуватися/знизитися, понижуватися/понизитися	нижчати/понижчати
кристал(із)уватися/скристал(із)уватися	кристаліти/скристаліти
нарощуватися/нароститися	наростати/нарости
охолоджуватися /охолодитися	холонутися/охолонутися
підвищуватися/підвищитися	вищати/повищати
підпалюватися/підпалитися; спалюватися/спалитися	займатися/зайнятися; горіти/згоріти
погіршуватися/погіршитися	гіршати/погіршати
подовжуватися/подовжитися	довшати/подовшати
покрещуватися/покрещитися	кращати/покрещати
поліпшуватися/поліпшитися	ліпшати/поліпшати
пом'якшуватися/пом'якшитися, зм'якшуватися/зм'якшитися	м'якшати/пом'якшати
посилюватися/посилитися, підсилюватися/підсилитися	сильнішати/посильнішати
послаблюватися/послабитися	слабшати/послабшати
потовщуватися/потовщитися, стовщуватися/стовщитися	товщати/потовщати, товстішати/потовстішати

продовжуватися/продовжитися	(про розмір) довшати/подовшати; (про процес) тривати
розширюватися/розширитися	ширшати/поширшати
сповільнюватися/сповільнитися, уповільнюватися/уповільнитися	повільнішати/сповільнішати

2. Словотворче засвоєння іншомовних термінів-дієслів

Українська мова зазвичай запозичує основу іншомовного терміна-дієслова й українізує його, додаючи свої афікси. Але часто ми беремо готові дієслова разом із чужомовними суфіксами, що у вихідній мові служать для творення відповідних частин мови, а в українській жодної семантичної навантаги не несуть, лише роблять дієслова довшими та немилозвучнішими. Ми майже позбулися суфікса *-ip-* (*-ip-*), що в словах, запозичених з німецької мови, відповідає дієслівному суфіксові *-ieren* (ремонтувати, а не *ремонтирувати*). Так само відбувається усунування іншомовного суфікса *-on-* у прикметникових та дієслівних похідниках від запозичених іменників, що не містять цього суфікса в сучасній українській мові:

запозичений іменник	прикметник/дієслово	неправильне дієслово
акція (action)	акційний/акціювати	акціо ^н увати
еволюція (evolution)	еволюційний/еволюціювати	еволюціо ^н увати
колекція (collection)	колекційний/колекціювати	колекціо ^н увати
кондиція (condition)	кондиційний/кондиціювати	кондиціо ^н увати
позиція (position)	позиційний/позиціювати	позиціо ^н увати
санкція (sanction)	санкційний/санкціювати	санкціо ^н увати
секція (section)	секція/секційний/секціювати	секціо ^н увати
селекція (selection)	селекційний/селекціювати	селекціо ^н увати
фракція (fraction)	фракційний/фракціювати	фракціо ^н увати
функція (function)	функційний/функціювати	функціо ^н увати

Дещо розмаїтіша ситуація із запозичуванням слів з англійським дієслівним суфіксом *-ize-*, що в українських словах набуває форми *-із-* (*-из-*). У деяких випадках слова із цим суфіксом і без нього мають різні значення:

(з)активувати (*програму, речовину* тощо – *запустити в дію, надати нових властивостей*) – (з)акти^візувати (*діяльність* тощо – *збільшити активність*);

йонувати (*вводити йони*) – йонізувати (*перетворювати на йони*);

каналувати (*створювати чи відокремлювати канали, зокрема в електроніці та радіотехніці*) – каналізувати (*проводити каналізацію*);

екранувати (*затуляти екраном, захищати*) – екранізувати (*знімати кіно*);

гармоніювати (*бути в гармонії*) – гармонізувати (*приводити у відповідність*);

телефонувати (*розмовляти телефоном*) – телефонізувати (*створювати телефонний зв'язок*),

конвеєрувати (*пересилати конвеєром*) – конвеєризувати (*створювати конвеєра*).

Іноді цей суфікс указує на надавання/набування нової властивості чи стану: (де)натуралізувати, (з)матеріалізувати, (з)нейтралізувати, (з)локалізувати, (з)реалізувати, (за)амортизувати, (з)раціоналізувати, (за/по)схематизувати тощо. Він доречний у похідниках від іменників, що вже мають його у своєму складі (*аналіз – аналізувати*), чи в українських відповідниках тих іншомовних дієслів, у яких суфікс *-из/-із* виникає унаслідок чергування (*математика – (з)математизувати, ботаніка – (з)ботанізувати, електрика – (на)електризувати, автоматика – (з/по)автоматизувати* тощо).

Водночас цей суфікс, безперечно, надлишковий у дієсловах, що походять від власних назв – (*гальванувати, мерсерувати, пастерувати, рентгенувати, шампанувати*), а також від іменників, що не мають власних суфіксів (*стандарт – (за)стандартувати, магнет – (на/за)магнетувати, вітамін – (на/по)вітамінувати, карбон – (по)карбонувати, каталог – (по)каталогувати, катетер – (по/за/с)катетерувати, паспорт – (за)паспортувати, синхрон(ність) – (за)синхронувати, шаблон – (за)шаблонувати* тощо)

Уважне ставлення до семантики різноструктурних дієслів зі спільним коренем у сучасній українській науково-технічній термінології дасть нам змогу позбутися за давних помилок та усунути покручі, що вже стали звичними. Тоді сама система словотворення стане стрункішою та логічнішою, а українська наукова та технічна мова – прозорішою та виразнішою.

1. Непийвода Н. Мова української науково-технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект) / Н. Непийвода – К. : Міжнар. фін. агенція, 1997. – 303 с. 2. Городенська К. Синтаксична специфіка української наукової мови / Катерина Городенська // Українська термінологія і сучасність. Збірник наук. праць. – Вип. IV. – К. : КНЕУ, 2001. – С. 11–14. 3. Рожанківський Р. Зведення правил унормування української фахової мови / Роман Рожанківський // Вісник нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». – 2002. – № 453. – С. 203–209. 4. Ярема С. На теми української наукової мови / С. Ярема. – Л., 2002. – 17 с. 5. Карпіловська Є. Структурні зміни української наукової термінології протягом двадцятого сторіччя / Євгенія Карпіловська, Ольга Кочерга, Євген Мейнарович // Вісник нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». – 2004. – № 503. – С. 3–8.

УДК 81'373

Олена Кучеренко

Національний університет цивільного захисту України

ТЕРМІНИ-КОМПОЗИТИ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА НІМЕЦЬКІЙ ТЕРМІНОСИСТЕМАХ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ

© Кучеренко О. Ф., 2013

Статтю присвячено дослідженню словоскладання як способу номінації понять сучасної української та німецької термінологічних систем сфери цивільного захисту. Композиція відповідає вимогам, які характеризують сутність терміна, визначає підґрунтя класифікації родо-видових спеціальних понять.

Ключові слова: українська мова, німецька мова, термінологія, цивільний захист, словоскладання, термінологічна номінація.

The article deals with research of word composition as a main method of nomination of concepts of the Ukrainian and German terminology of civil defence. Composition answers requirements which characterize the matter of term, determines basic foundation of classification of the kind-specific special concepts.

Keywords: Ukrainian language, German language, terminology, civil defence term, word composition. terminological nomination.

Поставлення проблеми. Вивчення термінної лексики має велике значення з погляду логічної побудови наукової системи знань, рівня розвитку тієї чи іншої галузі знань країни на певному етапі історичного розвитку, шляхів формування термінології [2, с. 45]. Дослідження терміносистеми сфери цивільного захисту конче необхідне, тому що саме в цій галузі діяльності суспільства спостерігаються нові явища та процеси, які потребують точних номінацій, адже від цього загалом залежить людське життя.

Нагальна потреба аналізу особливостей усного та писемного спілкування українською та німецькою професійною мовою співробітників, що запобігають, ліквідовують надзвичайні ситуації в Україні, ставлять за мету взяти участь у міжнародних рятувальних операціях у німецькомовних країнах Європи, стала підґрунтям для цієї розвідки.

Оскільки термінологія постає надзвичайно динамічною підсистемою фахової мови, у процесі творення нових термінів збагачуються й удосконалюються також і способи словотвору [3, с. 50]. Вивченням словотвору займалися такі вітчизняні й зарубіжні дослідники: Е. І. Амосенкова, М. Д. Бонесше, Г. О. Винокур, Л. Л. Гуменська, В. Д. Даниленко, М. І. Захарова, Н. Ф. Клименко, Є. В. Розен, Л. О. Симоненко.